

BAZI ÇALI MEYVELERİ İLE ÜZÜMSÜ MEYVELERİN KUZEY-BATI TÜRK LEHÇELERİNE HAS İSİMLERİ*

FATMA ŞAHAN GÜNEY**

Özet

Bu makalede, Kuzey-Batı Türk lehçelerinde bazı böğürtlen türleri ve üzümsü meyvelerin adlandırılmasında kullanılan sözcükler ile bunların tarihi ve modern Türk şivelerinde yaşayagelen, şekil ve anlamca yakın olan diğer sözcüklerle olan ilgisi üzerinde durulacaktır. Bu sözcüklerden bir çeşit 'böğürtlen' ismi olan *börlegän/bürlügän* ile 'frenk üzümü' anlamına gelen *kat* sözcüklerinin, köken olarak Eski Türkçeden bu yana çeşitli Türk lehçelerinde, bitkilerin çiçek, meyve, ve yaprak durumlarını ifade etmekte kullanılan temel sözcüklerle ilgisi iredelenecektir. Diğer yandan, bazı Kuzey-Batı Türk lehçelerinde yine bir çeşit böğürtlen ismi olan *böldirgen/büldirgen* ile Kazakça, Kazan Tatarcası ve Çuvşça dışında rastlayamadığımız *karlıgan* sözcüklerine şekilce ve anlamca benzer sözcükler Türkçede bulunamamışsa da bunların Moğolcada bulunan ve yine şekil ve anlamca büyük benzerliklik gösteren yabancı meyve isimleriyle olan ilgisine dikkat çekilecektir.

Anahtar kelimeler: üzümsü meyveler, çalı meyveleri, böğürtlen, Kuzey-Batı Türk lehçeleri

Bilindiği üzere, bitkilerin adlandırılmasında o bitkinin dış görünüşü, bitki kısımlarının görünüşü, örneğin bitkinin yemişinin biçimi, rengi ve tadı; çiçek durumu; çiçek, dal, gövde ve yaprakların özellikleri gibi etkenler rol oynamaktadır.¹

Türk dilinin konuşulduğu farklı çevrelerde aynı bitki için kullanılan değişik isimlendirmelerle de karşılaşmaktadır. Bunda ise, başka dillerden yapılan ödünçlemeler rol oynamaktadır. Bir kısım bitki isimleri dilin erken dönemlerinde kullanılan fillerden (bazen de isimlerden) türetilmektedir. Ayrıca bazı bitki isimleri -bu isimler birleşik adlar da olabilmektedir- birden fazla unsurun birleşiminden oluşmakta ve bu tür adlandırmalarda, ikinci unsur olarak genellikle 'ağaç', 'çalı' (*kuwak, ülkü* vb.), 'çiçek' anlamını karşılayan kelimeler kullanılmaktadır, örn. Kumukça *_o_an ülkü* 'yaban eriği' bu yolla oluşturulmuş bir isimdir. Bazen de bu isimlendirmelere, botanikle ilgisi olmayan sözcükler; örneğin, insan ya da hayvan bedenine ait kısımların adları ya da coğrafi kavramlar kaynaklık edebilmektedir.

Bu makalede Kuzey-Batı Türk lehçelerinde sık rastlanan bazı yabancı meyve isimleri üzerinde durulacaktır. Bunlar sırasıyla, bir tür böğürtlen meyvesini isimlendirmede kullanılan *börlegän/bürlügän* ve *böldirgen/büldirgen* sözcükleri ile bazı üzümsü meyvelerin ismi olan *karlıgan* ve *kat*'tır. Söz konusu isimlerden bazılarının (*börle-*

** Dr.; Muğla Üniv. Fen-Ed. Fak. Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü.

1 Krş. *Oçerki Sravnitelnoy Leksikologii Altayskix Yazıkov*, Leningrad 1972, s.153.

gân/bürlügân ve *kat*'ta olduğu gibi) Eski Türkçeden bu yana çeşitli Türk lehçelerinde bazı bitki kısımlarını (çiçek, meyve gibi) adlandırmada kullanılagelen sözcüklerle ilgisi üzerinde durularak *böldirgân/büldirgân* ile *karlıgan* isimlerinin Moğolcada çeşitli çalı meyvelerini adlandırmada kullanılan benzer sözcüklerle yakınlığı irdelenecektir.

Ülkemizde 'böğürtlen' adıyla bilinen ve gülgiller ailesinden olan meyve, Kuzey Batı ve Kuzey Doğu lehçelerinde çeşitli isimler adı altında karşımıza çıkmaktadır. Türkiye Türkçesinde *böğürtlen*, Türkmencede *böwürslän~böürslän*, Azericede *böyürtken*² olarak adlandırılan bu meyve (Rus. *ejevika*–Lat. *Rubus caesius*) Tatarca *kara börlegân* (ağızlarında *börlegân*)³, Başkurtça *kara bör ögân*, Çuvaşça *p_rl_xen*, Kumıkça *bürlügân*, Kazakça *kara büldirgân*, Nogayca *böldirgân~büldirgân*, Kırgızca *kara büldürkön*, Yeni Uygurca *kara bölcürgân* sözleriyle karşılanmaktadır⁴.

1) börlegân, bürlügân: İlk bakışta, yukarıda konusu geçen sözcüklerin Oğuzca dışında "böğürtlen" için kullanılanlarından Başkurtça *bör ögân*, Tatarca *börlegân*⁵ ve Kumukça *bürlügân* sözcüklerinin benzer oldukları, hatta aynı kökten geldiklerinden söz edilebilir. Aynı zamanda söz konusu isimlerin Moğolcadaki *böörölgönö* (< Mo. yazı dili: *bögerelgene*) "böğürtlen, kaya diken, böğürtlen çalısı" yine Moğolca *böörölgönö* ve Buryatça *böörölgönö* (Rus. *kostyanika*, Lat. *Rubus saxatilis*) sözcüklerinin ise anlam ve şekil olarak bu kelimelerle olan yakın benzerliği de dikkat çekicidir. Böğürtlen meyvesinin Kuzey-Batı Türk lehçeleri ile Moğol dillerindeki karşılıklarının şekilce ve anlamca benzerliği, Moğolcadan Türkçeye ya da tersi yönde bir geçişe işaret ediyor olabileceği gibi, bunların her iki dil ailesinde kullanılan ortak kültür kelimeleri olması da mümkündür.

Bitkilerin adlandırılmasında, bitkinin dış görünüşü, bitki kısımlarının görünüşü, bitkinin yemişinin biçimi, rengi ve tadı, çiçek durumu, çiçek, dal, gövde ve yaprakların özelliklerinin rol oynadığını yukarıda belirtmiştik. Bu görüş doğrultusunda, *börlegân*, *bürlügân* kelimesinin, Türk dilinin eski dönemlerinden günümüze değin kullanıla gelen bazı sözcüklerle ilgili olduğu görüşündeyiz.

Bu kelimenin kökenini şöyle açıklamak mümkündür: Eski Uygurca *bür* 'tomurcuk' manasındadır⁶. Kaşgari'de ise *pürülen-* sözü, 'tomurcuklanmak, filizlenmek' anlamlarına

2 Azerice *böyürtken* kelimesi *böyürt-* 'böğürtmek', 'bağırtmak' fiilinin *-kân* ekiyle birleşimi olarak açıklanmıştır. krş: *Oçerki Sravnitelnoy Leksikologii Altayskix Yazıkov*, Leningrad 1972, s. 186.

3 Tatarca'da *börlegân* kelimesi tek başına 'kırmızı renkli bir böğürtlen çeşidi' (Rus. *kostyanika*, Lat. *Rubus saxatilis*) anlamını karşıladığı halde, *kara börlegân* şekli 'siyah renkli bir böğürtlen çeşidi' (Rus. *ejevika*, Lat. *Rubus caesius*) anlamına gelmektedir. krş.: Ganiyeva, *Tatarsko-Russkiy Slovar* 1988. Başkurtçada ise aynı meyveler için, sırasıyla, *kı il bör ögân* ve *kara bör ögân* isimleri kullanılmaktadır. krş.: *Başkortsä-Russa Hü lek*, 1996, s. 103; Ayrıca bk.: Räsänen, M., *Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen* 1969, s. 93.

4 Aynı meyveye Kırgızcada *maymınjan* ismi verilmiştir. Özbekçede ise *buldur_un* 'ahududu' anlamına gelirken 'böğürtlen' karşılığı olarak *maymunjon* sözcüğünün kullanıldığını görüyoruz. krş.: Xolmatov, X. X ve A. İ. Kosimov: *Usimliklar Lugati*, İbni Sina Nomidagi Naşriyet, Toşkent 1992.

5 Tatar Türkçesi ağızlarında bu kelimeyle ilgili olarak şu şekillerle karşılaşıyoruz: *börlögân* (TatUrta) (Rus. *kostyanika*), *dä gâr börlögân* (Minz), *kara börlegân* (Rus. *ejevika*); *kara börlegân* (Bär); *çipçık börlögâne* (Minz). krş.: *Tatar Teleneñ Diyalektologik Süzlege*, Tatarstan Kitap Naşriyatı, Kazan 1993.

6 Krş.: Caferoğlu, A. *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu, Ankara 1968.

gelmektedir ve şu örnekte geçmektedir: *yıgaç pürlendi* 'ağaç tomurcuklandı'⁷; Öte yandan *bür* sözü 'tomurcuk' anlamında Kuman lehçesinde de bulunurken bu lehçede *bör-len- ~ bür-len-* eylemi 'çiçeklenmek, tomurcuklanmak' anlamlarını karşılar ve şu örneklerle gösterilir: *bürlendi kuru çibuh* 'Kuru çubuklar çiçeklendi'⁸; Mukaddimetü'l Edeb'te ise bu kelimenin *bürlügäç*: 'gilaburu' olarak geçtiği belirtilmektedir.⁹

Modern Türk lehçelerinin çoğunda halen yaşamakta olan *bür* ile ilgili sözcüklerden bazıları şöyledir: Altay Türkçesinde *bürlü* 'tomurcuklarla, genç yapraklarla kaplı'; *bür*, 1. ağaç yaprağı 2. dal 3. tomurcuk; *bür-len-* 1. yapraklanmak 2. tomurcuklanmak' anlamlarına gelmektedir. Tatarcada *çäçäk börese* Başkurtçada *säskä böröhö* sözleri 'gonca' anlamını ifade etmektedir.¹⁰ *Bür* sözcüğü Moğolcada da çeşitli fakat ilgili anlamlarda karşımıza çıkmaktadır. p-mo. *taulajin bögere* 'karaağaç' (Lat. *Ulmus foliaceae*) (< *taulajin* 'tavşan' + *bögere* 'tomurcuk'); mo. *tuulayn böör*; kalm. *Tu:län börö*.¹¹

Kanımızca *börlegän, bürlegän* sözlerinin kökeni, geçmişten günümüze dek varlığını devam ettirmiş olan *bür* ismi ve bu isimden türetilen *bür-len-* eyleminde aranmalıdır.

2) böldirgän/büldirgän: Öte yandan, yine 'böğürtlen' anlamında kullanılan Nogayca *böldirgän~büldirgän*, Kazakça *kara büldirgän*, Kırgızca (*qara*) *büldürkön* –ve hatta Yeni Uygurca *kara bölcürgän* (*kara* + *bölcürgän* Rus. 'zemlyanika')- isimlerinde geçen *böldirgän/büldirgän* sözcükleri ile, Moğolca *üxer bölcirgönö* 'böğürtlen' (Lat. *Rubus caesius*) (Mo. yazı dili: *üker* 'öküz, sığır' + *bögelcigene* 'böğürtlen'), Kalmukça *bööldircgänä*¹² 'böğürtlen, ahududu, beктаşi üzümü'¹³ yine anlamca ve şekilce yadsınamayacak benzerlikler taşımaktadır. Ayrıca, Moğolcada 'ahududu, ağaç çileği' anlamına gelen *bülcirgene*¹⁴ sözcüğü, kanımızca yukarıdaki sözcüklerle çok yakından ilgili olmalıdır. Bu kelimenin hatta aynı kökten geliyor olma ihtimali de yüksektir.

3) Karlıgan 'frenk üzümü' (Lat. *Ribes*)

Karlıgan sözü Kazakçada ve Kazan Tatarcasında 'frenk üzümü', 'beктаşi üzümü' anlamlarını ifade etmektedir.¹⁵ Çuvaşçada ise bu söz *xurl_xan* olarak karşımıza çıkmaktadır. Türkçede 'frenk üzümü' olarak bilinen bu meyve, siyah, kırmızı, hatta beyaz renk-

7 Atalay, B. (çev.), *Divanü Lügât-it-Türk IV: İndeks; II*, s. 237-238.

8 Krş.: Grönbech, K. *Kuman Lehçesi Sözlüğü: Codex Cumanicusun Türkçe Sözlük Dizini* (çev. Prof. Dr. Kemal Aytaç) Kültür Bakanlığı yay., Ankara 1992.

9 Krş.: *Oçerki Sravnitelnoy Leksikologii Altayskix Yazıkov*, s. 189.

10 *bür* kelimesi diğer çağdaş Türk lehçelerinde şu şekillerde ve anlamlarda karşımıza çıkmaktadır: ktat. *böre*, başk. *börö*, kum. *bür*, kaz. *bür* 'tomurcuk'; alt. *bür* 'tomurcuk', 'dal'; xak., shor. *pür* 'yaprak'; tuv. *bürü* 'yaprak'; tof. *bur* 'dal'. krş.: *Oçerki Sravnitelnoy Leksikologii Altayskix Yazıkov*, s. 167; *Sravnitel' no-İstoriceskaya Grammatika Tyurkskikh Yazıkov: Leksika*, Nauka, Moskova 1997, s. 114.

11 Krş.: *Oçerki Sravnitelnoy Leksikologii Altayskix Yazıkov*, s. 190.

12 Ayrıca Kalmukçada *bö:lcerhen* 'zeytin, zeytin ağacı' kelimesinin *böldirgen ~ büldirgen* kelimeleriyle ilgisine işaret edilmektedir. Krş.: *Sravnitel' no-İstoriceskaya Grammatika Tyurkskikh Yazıkov: Leksika*, s. 139.

13 Krş.: *Oçerki Sravnitelnoy Leksikologii Altayskix Yazıkov*, s. 186.

14 Krş.: Karaağaç, G. (çev.), *a.g.e.*

15 Tatar Türkçesi ağızlarında kullanılan *tekle karlu_an* (*tekle* 'dikenli' + *karlu_an* 'frenk üzümü') Çuvaşça *y_pl_xurl_xan* sözü 'beктаşi üzümü'nü karşılamaktadır. Krş. *Oçerki Sravnitelnoy Leksikologii Altayskix Yazıkov*, s. 193, 204. Yine Tatar Türkçesi ağızlarında *irkä karlıgan* 'sarı çiçek açan, meyvesi siyah olan bir çeşit frenk üzümü için kullanılmaktadır. Krş.: *Tatar Telene_Diyalektologik Süzlege*, Kazan 1993, s. 130.

lerinden ötürü, rengine göre ifade edilmektedir: örn., *karlıgan* sözü *kara*, *kızıl*, *ak* gibi renk bildiren sıfatlarla birlikte kullanılarak o meyvenin çeşidini bildirir. Bunu, Kazan Tatarcasında frenk üzümünün çeşitlerini ifade etmek için kullanılan *kara karlıgan*, *kızıl karlıgan* ve *ak karlıgan* sözlerinde görmek mümkündür.¹⁶

Bu kelimeye bazı Volga Türk lehçeleri ile Kazakça dışında rastlayamadık. Kelimenin etimolojisi konusunda ise kaydadeğer bir bilgiye ulaşamadık. Kelimenin kökenine ilişkin bulabildiğimiz tek yorum şudur: *qara-l(a)-gan.¹⁷ Bu kelime kanımızca Moğolcadaki *ulaagana* [*ulana*] ‘kırmızı frenk üzümü’, ‘kuş üzümü’ kelimesine dayanmaktadır: *karlıgan* < *karaulaagan < *kara + *ulaagana*.¹⁸ Moğolcada meyveleri adlandırmak için benzer şekilde kurulan başka birleşik kelimeler de bulunmaktadır; örneğin Moğolca *morin ulaagana* (*mori(n)* + *ulağana* ‘kırmızı frenk üzümü’), Kalmukça *mörn ulağana* ‘gilaburu, dağdığan’ (Lat. *Viburnum opulus*) meyvesininin adyken, Buryatça *oyun ulağana* bir böğürtlen türünün (Lat. *Rubus saxatilis*) adı olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁹ Moğolcada bulunan ve hem anlam hem de köken bakımından ‘kırmızı’ sözcüğüyle ilişkili olduğunu düşündüğümüz *ulagaan* sözcüğü, kanımızca Kazan Tatarcasındaki *karlıgan* sözcüğüne kaynaklık etmiştir.

4) Kat/Karakat: *Kat* kelimesi ilgili meyveler, Kuzey Batı Türk lehçeleri yanında diğer bazı Türk lehçelerinde de yaygın biçimde karşımıza çıkmaktadır.

Kat sözcüğü, hem Orta Türkçede hem de modern Türk lehçelerinde yaygın şekilde kullanılmaktadır. Räsänen, Orta Türkçede tek başına *kat* sözünü, ‘dikenli çalı meyvesi’, ‘ağaç meyvesi’ anlamına gelen bir sözcük olarak açıklamıştır.²⁰ *Kat* sözü Eski Türkçede genel olarak ‘böğürtlen meyvesi’ ve ‘meyve’ kavramlarını karşıladığı gibi, ‘ardıç ağacının meyvesi’ anlamına da gelmektedir.²¹ Kaşgari’de *kat* sözcüğü ‘mugaylan dikenli meyvası’ (deve dikenli, Fr. *acacia Arabica*, *lycium europeum*) olarak açıklanmaktadır. Burada *afulgu katı* ‘bir deniz ağacının meyvası?’; *sınçgan katı* ise ‘mugaylan dikenli meyvası’ olarak gösterilmektedir. Aynı eserde; “sınçgan katı, sıkılarak yoğurda katılır. Ayrıca renk vermek için tutmaça katılır. Burada, Yemek, Kıpçak, Kay, Tatar, Çomil dillerinde herhangi bir ağacın meyvasına da *kat* denir” denmektedir.²² Kaşgari ayrıca, *kat* sözcüğüyle doğrudan ilgili olduğunu düşündüğümüz *katlan-* fiiline de *yığaç katlandı* “ağaç meyvalandı” şeklinde bir örnek vermiştir. Ayrıca, bu sözün “Kıpçak, Yemek, Oğuz dillerince (*katlanur*, *katlanmak* şekilleriyle)” kullanıldığından söz ederek “Başkalarının dilinde bu kelime bir takım dikenli ağaçların meyvasına denir, evsel (ehli) ağaçların meyvası için “yemişlendi” denir” demiştir.²³

16 Bazı kaynaklar frenk üzümü için Türkmencede *karlıgan*, *garagan* sözlerinin kullanıldığına işaret etmektedir. Krş. Räsänen 1969 ve *Oçerki Sravnitelnoy Leksikologii Altayskix Yazıkov*, s. 204. Kanımızca birinci şekil Türkmenceye Kuzey-Batı Türk lehçelerinden birinden geçmiş olmalıdır.

17 Krş.: *Sravnitel' no-Istoriçeskaya Grammatika Tyurkskikh Yazıkov: Leksika*, s. 143.

18 Krş.: Karaağaç, G. (çev.), *a.g.e.*

19 Krş.: *Oçerki Sravnitelnoy Leksikologii Altayskix Yazıkov*, s. 189 ve s. 193.

20 Räsänen 1969, s. 241.

21 Krş.: *Oçerki Sravnitelnoy Leksikologii Altayskix Yazıkov*, s. 175. Ayrıca bk.: *Sravnitel' no-Istoriçeskaya Grammatika Tyurkskikh Yazıkov: Leksika*, s. 121-122.

22 Atalay, B. (çev.), *Divanü Lügât-it-Türk*: III, s. 146-147.

23 Atalay, B. (çev.), *Divanü Lügât-it-Türk*: III, s. 196-197.

Kazakça ile Teleütçede *kat* sözü 'yüzei pürüzsüz her türlü yuvarlak meyve'; Hakaşada ise *xat* 'böğürtlen meyvesi' anlamına gelmektedir.²⁴ Tuvaca *kat* 'böğürtlen meyvesi', *çestek-kat* 'çilek' anlamlarını karşılamaktadır. Altay Türkçesinde *kat* sözü genel anlamda 'meyve', 'yemiş'i ifade etmekte iken *tiyi_gat* (*Hak. tiin_xadı*) 'ayrı üzümü' nü (Lat. *Vaccinium vitis Ideae*); *kızıl kat* 'kırmızı üzüm'ü; *kara kat* ise 'kara üzüm'ü karşılamaktadır. *kızılkat* sözü ise 'kırmızı frenk üzümünü' ifade etmektedir.

Son olarak *karakat* 'frenk üzümü' kelimesinden söz etmek istiyoruz. *karakat* sözü *kara* ve *kat*'dan oluşan birleşik bir sözcüktür. Tatar Türkçesi ağızlarında bu kelime *qara_at*, *kara_it*; Başkurtçada *qara_at*; Kırgızcada (*çıptı*) *qara_at*; Özbekçede *qora_at*; Hakaşada *xara_at*; Şor Türkçesinde *qarañat*; Azericede *qara_at* şeklindedir. Kazakçada *qaraqat* 'siyah frenk üzümü', *qızılqat* ise 'kırmızı frenk üzümü'²⁵ anlamındadır. Tuva ve Tofa lehçelerinde *qaraqat* 'frenk üzümü' anlamında kullanılırken, aynı söz Tuva Türkçesinde 'mersin' (Rus. çernika, Lat. *Vaccinium myrtillus*), meyvesi anlamına da gelmektedir.²⁶

Bibliyografya

- Atalay, B. (çev.), *Divanü Lügât-it-Türk Tercümesi I, II, III, IV (İndeks)*, TDK yay., Ankara 1992.
- Başkortsı-Russa Hü lek*, (Haz. Uraksın, Z. G.), Nâşriyâte Digora, Moskova 1996.
- Caferoğlu, A., *Eski Uygur Türkçesi sözlüğü*. Türk Dil Kurumu, Ankara 1968.
- Ganiyeva, *Tatarsko-Russkiy Slovar'* 1988.
- Grönbech, K: *Kuman Lehçesi Sözlüğü: Codex Cumanicusun Türkçe Sözlük Dizini* (çev. Prof. Dr. Kemal Aytaç) Kültür Bakanlığı yay., Ankara 1992.
- Karaağaç, G. (çev.), *Moğolca-Türkçe Sözlük*, TDK, Ankara 2003.
- Musayev, K. M., *Leksikologiya Tyurkskix Yazıkov*. Izd-vo Nauka, Moskova 1984.
- Oçerki Sravnitel'noy Leksikologii Altayskix Yazıkov*, Izd-vo Nauka, Leningrad 1972.
- Räsänen, M., *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*, Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki 1969.
- Sravnitel'no-İstoriçeskaya Grammatika Tyurkskikh Yazıkov: Leksika*, Nauka, Moskova 1997.
- Tatar Teleneñ Diyalektologik Süzlege*, Tatarstan Kitap Nâşriyatı, Kazan 1993.
- Xolmatov, X. X ve A. İ. Kosimov: *Usimliklar Lugati*, İbni Sina Nomidagi Nâşriyet, Toşkent 1992.

24 Krş.: Räsänen, a.g.e.

25 Krş.: Musayev, K. M., *Leksikologiya Tyurkskix Yazıkov*, Nauka, Moskova 1984, s. 54.

26 Sravnitel'no-İstoriçeskaya Grammatika Tyurkskikh Yazıkov: Leksika, s. 142-143.